

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Пачынальнікі

ЖЫЦЦЁВЫЯ ШЛЯХІ АКАДЭМІКА ЯЎХІМА КАРСКАГА

Яўхім Фёдаравіч Карскі нарадзіўся 20 снежня 1860 г. (1 студзеня 1861 г. па новым стылі) у вёсцы Лаша тагачаснага Гродзенскага павета Гродзенскай губерні ў сям’і псаломшчыка Фёдара Навіцкага і дачкі дзяка Марыі Карскай. Менавіта пад прозвішчам маці і быў запісаны нованароджаны ў метрычнай кнізе Лашанскай царквы, паколькі бацька будучага лінгвіста на той час яшчэ не дасягнуў 18-гадовага ўзросту і не мог афіцыйна заключыць шлюб [14, с. 155]. У прашэнні, паддадзеным будучым акадэмікам на імя дырэктара гісторыка-філалагічнага інстытута ў Нежыне 22 жніўня 1881 г., адзначаецца: «*При сем осмелюсь заявить, что в метрическом, а равно и призывном свидетельстве я записан под фамилией “Карский” – фамилией моей матери, так как я родился до брака моего отца с моей матерью. А что действительно моя мать вышла замуж за моего отца Федора Новицкого, в уверение сего прилагаю брачное свидетельство*» [21, с. 4 – 5].

У 1862 г. Фёдар Карскі быў прызначаны псаломшчыкам у Бытчанскую царкву, што ў Барысаўскім павеце, дзе і праслужыў да 1866 г., калі атрымаў перавод у вёску Ятра Навагрудскага павета.

Ніякіх дакладных звестак пра жыццё сям’і Навіцкіх у Ятры няма. Як адзначае праўнук Яўхіма Фёдаравіча, даследчык яго жыцця і дзейнасці Аляксандр Карскі, “вёска была зусім непрыкметная, знаходзілася яна за 18 – 20 вёрстаў на поўдзень ад павятовага Навагрудка, у якім тады налічвалася ўсяго каля 8 тысяч жыхароў” [11, с. 116].

Пачатковую адукацыю Яўхім Карскі атрымаў у Ятранскім прыходскім вучылішчы пры царкве Раства Багародзіцы. Святаром у гэтай царкве ў канцы 1860 – пачатку 1870-х гг. быў Васіль Янушэўскі. Чалавек неабыхавы і дастаткова адукаваны, ён доўгі час выкладаў у прыходскім вучылішчы, дзе вучыўся будучы акадэмік, і стаў яго самым першым настаўнікам [11, с. 116 – 117].

У Ятры Яўхім Карскі жыў да паступлення ў Мінскае павятовае духоўнае вучылішча ў 1871 г., куды ён патрапіў па ініцыятыве бацькі. Зяць акадэміка Віктар Баркоўскі ў сваім даследаванні адзначае, што жыццё будучага вучонага ў мінскай бурсе было дастаткова складаным, паўгалодным і праходзіла ў асяроддзі малазнаёмых людзей,

150

аднак “нягледзячы на цяжкія ўмовы, Яўхім Фёдаравіч старанна займаецца і ў чацвёрты клас пераходзіць першым вучнем” [5, с. 4].

Пасля заканчэння вучылішча Я. Карскі ў 1881 г. паступіў у духоўную семінарыю, але пазней вырашыў не працягваць духоўнай кар’еры і падаў дакументы ў Нежынскі гісторыка-філалагічны інстытут, куды быў залічаны 5 верасня 1881 г. Магчыма, на такі выбар паўплываў яго дзядзька па маці Іван Карскі, які займаўся збіраннем беларускага фальклору і ў якасці карэспандэнта вядомага даследчыка Паўла Шэйна публікаваў свае этнаграфічныя працы.

Нежынскі гісторыка-філалагічны інстытут шмат даў для фарміравання навуковага светапогляду маладога даследчыка і ўзнікнення ў яго цікавасці да славістыкі. Вызначальнай у гэтым плане была сустрэча Яўхіма Карскага з маладымі экстраардынарнымі прафесарамі Раманам Брантам і Мацвеем Сакаловым. Ужо праз паўгода з пачатку навучання Карскі прапанаваў Р. Бранту сваю першую навуковую працу – курсавое даследаванне “Объяснение 3-ей главы Евангелия от Иоанна по Остромировскому списку” [13, с. 5].

Пазней былі і іншыя пробныя даследаванні – “Особенности правописания и языка Супрасльской рукописи” (1883), «Слово человек в

производствах – Н. Н. Бодров» (1883), “Белорусские песни с. Берёзовца, Новогрудского уезда, Минской губернии” (1883 – 1884), “Особенности белорусского наречия” (1885). А ў 1886 г. у “Известиях Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине” (т. 10) убачыла свет вялікая (на 170 старонак) праца Яўхіма Карскага “Обзор звуков и форм белорусской речи”. Неўзабаве яна была надрукавана асобным выданнем. Публікацыі даследавання ў значнай ступені садзейнічаў станоўчы водгук на яго прафесара Р. Бранта. Ён адзначаў, што “это обстоятельная и серьёзная работа, основанная автором на собственном знании языка своей ближайшей родины и на тщательном изучении источников и пособий, которыми он пользуется разумно и с осторожностью” [22].

Пасля бліскавага заканчэння пяцігадовага курса навучання на пасяджэнні Канферэнцыі інстытута 16 жніўня 1885 г. Яўхім Карскі быў зацверджаны выкладчыкам 2-й віленскай гімназіі, дзе выкладаў рускую і стараславянскую мовы, а таксама рускую літаратуру. У гэты час ён пачаў актыўна збіраць этнаграфічны матэрыял, у чым яму нямала дапамагалі бацькі, і друкавацца ў навуковых зборніках. Акрамя таго, шмат працаваў у рукапісным аддзяленні Віленскай публічнай бібліятэкі над вывучэннем старажытных беларускіх пісьмовых помнікаў.

На аснове ўніверсітэцкага даследавання Яўхім Карскі 23 кастрычніка 1893 г. у Кіеўскім універсітэце абараніў першую ў гісторыі мовазнаўства дысертацию па беларускай мове на атрыманне ступені магістра рускай мовы і славеснасці. Паміж заканчэннем універсітэта і абаронай дысертцыі, такім чынам, прайшло 8 гадоў. Прычына часовага адыходу ад інтэнсіўнай навуковай дзейнасці заключалася ў тым, што Яўхім Карскі, ажаніўшыся ў 1887 г. з Соф’яй Сцепужынскай, быў вымушаны амаль увесь час аддаваць на выкладанне ў гімназіі і прыватныя ўрокі, каб матэрыяльна забяспечваць маладую сям’ю. Ужо ў 1888 г. будучы акадэмік стаў бацькам. Паводле сведчання А. Карскага, прафесар Брант, занепакоены лёсам здольнага вучня, даслаў апошняму ліст з правакацыйным вердыктам: “Вучоным Вы ўжо не станеце”. Прачытаўшы гэты ліст, жонка Яўхіма Карскага паабяцала сабе ва ўсім спрыяць навуковым заняткам мужа [25, с. 43].

У лютым 1893 г. Яўхім Карскі з дапамогай прафесара В. Смірнова перайшоў працаваць у Варшаўскі ўніверсітэт: спачатку лектарам рускай мовы, з 1894 г. – экстраардынарным, а з 1897 г. – ардынарным прафесарам па кафедры царкоўнаславянскай і рускай моў.

Як сведчыць асабістая перапіска Я. Карскага, адразу пасля атрымання магістарскай сту-

пені задумаўся аб напісанні доктарскага даследавання і ў самым пачатку 1894 г. ён звярнуўся да прафесара Маскоўскага ўніверсітэта А. Сабалеўскага, які высока ацаніў працы Карскага ў галіне беларусістыкі, з просьбай падказаць тэму. Сабалеўскі параіў засяродзіцца на даследаванні гісторыі і мовы заходнерускіх перакладаў псалтыра [10, с. 111]. У выніку 9 лістапада 1896 г. (праз два з паловай гады!) прафесар Варшаўскага ўніверсітэта Яўхім Карскі на пасяджэнні савета Маскоўскага ўніверсітэта паспяхова абараніў доктарскую дысертацию “Западнорусские переводы псалтири в XV – XVII веках”. Афіцыйнымі апанентамі на абароне выступілі ўніверсітэцкія настаўнікі Карскага, якія 11 гадоў таму прымалі ў яго выпускныя экзамены, – Р. Брант і М. Сакалоў [13, с. 9].

Яўхім Карскі выдатна ведаў Беларусь. Ён шмат падарожнічаў, праводзіў палявыя даследаванні, у некаторых мясцінах спыняўся на доўгі час. Так, у 1879 – 1887 гг. ён праводзіў летнія адпачынкі, а таксама калядныя і велікодныя канікулы ў в. Бярозавец Навагрудскага павета Мінскай губерні, неаднаразова гасціў у брата І. Навіцкага (у 1900, 1915, 1920 гг.) у мястэчку Блячын Слуцкага павета. У 1886 г. разам з будучай жонкай наведаў мястэчка Мірацічы Навагрудскага павета. Некалькі летніх адпачынкаў правёў на Гродзеншчыне – у маёнтках Мігава (1901, 1905, 1909 гг.) і Панямунь (1907, 1911 гг.). Дачка Яўхіма Карскага Наталля Баркоўская пісала ва ўспамінах: “Лета мы звычайна праводзілі на дачы пад Гродна. Калі бацька не выпраўляўся ў чарговую, іншы раз вельмі цяжкую і далёкую экспедыцыю па вывучэнню беларускіх гаворак, то і на дачы пісаў свае працы” [2, с. 156].

Рэгулярна наведваў Яўхім Фёдаравіч бацькоў, якія часта мянялі месца жыхарства, а заадно знаёміўся з побытам жыхароў, вывучаў мясцовыя гаворкі, запісваў фальклор. Так, у 1891 г. (або 1892 г.) ён наведваў сям’ю пасля пераводу бацькі на новае месца служэння ў вёсцы Гарадная Пінскага павета, даволі працяглы час у 1895 г. жыў у бацькоў у мястэчку Волма Мінскага павета, прыязджаў да іх летам 1903 г. у вёску Дунайчыцы Слуцкага павета.

Восем гадоў (1885 – 1893) Яўхім Карскі пражыў у Вільні, там спыняўся падчас удзелу ў IX Археалагічным з’ездзе (1893), для некаторых важных асабістых сустрэч, а таксама ў сувязі з перамовамі па выданні III тома “Беларусаў” у віленскай друкарні “Грамадзянін” (1919).

Значную частку Беларусі і памежных тэрыторый Я. Карскі аб’ехаў з экспедыцыямі па збіранні фальклорнага і лінгвістычнага матэрыялу: Навагрудскі, Барысаўскі, Мінскі паветы Мінскай губерні (1880-я гг., 1895 г.), Сакольскі павет Гродзенскай губерні (1896), Слуцкі, Навагруд-

скі паветы Мінскай губерні (1898), Беластоцкі і Гродзенскі паветы Гродзенскай губерні (1899), а таксама розныя вёскі, мястэчкі і гарады ў іншых паветах Магілёўскай, Мінскай і Гродзенскай губерняў (1903) [12].

Нямала часу правёў Я. Карскі ў экспедыцыях па тэрыторыях губерняў, сумежных з беларускімі землямі, – вывучыў Аўгустоўскі павет Сувальскай губерні (1901), шэраг паведаў Курляндскай, Пскоўскай, Смаленскай, Цвярской, Калужскай, Арлоўскай, Чарнігаўскай губерняў (1903).

Шматлікія экспедыцыі дапамаглі Карскаму акрэсліць межы пашырэння беларускага этнасу, даследаваць сукупнасць моўных рыс, што адрозніваюць беларускую мову ад рускай, польскай і ўкраінскай, вызначыць арэал пашырэння беларускіх гаворак, а таксама сабраць цэлы шэраг важных матэрыялаў этнаграфічнага характару [16, с. 705].

Вынікам навуковых экспедыцый і падарожжаў Яўхіма Фёдаравіча па вывучэнні Беларусі з’явілася выданне ім фундаментальнай трохтомнай працы “Беларусы”, якая стала самым буйным і грунтоўным творам у галіне беларусістыкі і не мела аналагаў у іншых славянскіх краінах. Першы том “Беларусаў” пад назвай “Введение в изучение языка и народной словесности. С приложением двух карт” быў надрукаваны ў Варшаве ў 1903 г. Там жа ў 1908 – 1912 гг. убачыў свет другі том “Язык белорусского племени”. Трэці том “Очерки словесности белорусского племени” выходзіў у 1916 – 1922 гг. у Петраградзе і Маскве.

Як вынікае з ліста Карскага да П. Сімоні ад 2 студзеня 1902 г., ідэя напісання такога даследавання аформілася ў самым пачатку стагоддзя і, магчыма, у многім дзякуючы экспедыцыям: *“Затеваю одну работу относительно белорусов: думаю прежде всего коснуться современной белорусской территории и населения (этнографическая карта Белоруссии); далее древнейшего населения Белоруссии и древнейших влияний на язык; затем будет вся библиография по изучению белорусского наречия современного и старого; наконец, перечисление всех произведений на западнорусском наречии с древнейших времен до наших дней. Статья о белорусских говорах. Все это послужит лишь введением к истории белорусского наречия”* [10, с. 112].

Фактычна ўсе першапачатковыя задумы Карскаму ўдалося ажыццявіць. Ва ўнікальным выданні ён падрабязна асвятляе праблемы этнагенезу і геаграфічнага пашырэння беларусаў, характарызуе мову плямён і народнасцей, якія пражывалі на тэрыторыі Беларусі, параўноўвае беларускія моўныя асаблівасці з рысамі рускай і ўкраінскай моў, апісвае гукавы і граматычны лад, а таксама лексічны склад беларускай мовы ў яе развіцці, ад-

значае фактары ўзаемадзеяння беларускай мовы з літоўскай, латышскай, польскай, рускай, фінскай і іншымі мовамі, акрэслівае склад сучасных беларускіх гаворак [6, с. 277 – 278].

“Беларусы” атрымалі выключна высокую ацэнку Расійскай акадэміі навук. У запісцы ад 24 красавіка 1916 г., падпісанай акадэмікамі А. Шахматавым, У. Ператцам, А. Сабалеўскім, Н. Катлярэўскім, адзначаецца, што “замечательный труд Е. Ф. Карского подвел итог не только многолетним трудам самого автора, но вообще всему научному исследованию белорусской речи. Е. Ф. Карского можно по справедливости назвать основателем белорусского языкознания и белорусской филологии” [5, с. 27].

Вялікую пашану вучоны займеў сярод заснавальнікаў беларускай газеты “Наша Ніва”, яго працы выкарыстоўваліся, рэцэнзаваліся (Гоман. 1918. 30 ліп.), па іх звярталіся і да самога аўтара (гл. ліст Я. Карскага ў рэдакцыю “Нашай Нівы” ад 21.06.1909 г.: *«Ваше письмо я получил на даче (возле Гродно, им. Мигово) и поэтому сейчас не мог выслать моих работ по изучению белорусов и их языка. Когда буду в Варшаве постараюсь исполнить Ваше желание. 1 т. “Белорусов” у меня уже нет, его можно получить в канцелярии Вилен. Генерал-Губернатора (“Виленский Временник”, I)»* [9, с. 9 – 10]).

Па словах акадэміка В. Баркоўскага, «ні пры жыцці Яфімія Фёдаравіча, ні пасля яго смерці не выйшла працы, прысвечанай іншым славянскім народам, якую можна было б параўнаць з “Белорусами”» [5, с. 25].

У 1905 г. дэкан гісторыка-філалагічнага факультэта прафесар Яўхім Карскі стаў першым абраным рэктарам Варшаўскага ўніверсітэта. Прычым гэтую пасаду ён займаў двойчы – у 1905 і 1908 – 1910 гг.

Перыяд пасля 1905 г. быў дастаткова складаным для Варшаўскага ўніверсітэта ў сувязі з грамадскімі хваляваннямі ў Польшчы. Як адзначае польскі даследчык Міраслаў Янковяк, “студэнцкія пратэсты пачаліся 15 (28) студзеня 1905 г. і сталіся прычынай таго, што каля 600 студэнтаў (чвэртка ад тагачаснай колькасці) адмовіліся працягваць заняткі і распачалі бунт... Яны жадалі аднаўлення аўтаноміі і польскага характару ВУНУ, увядзення ў выкладанне польскай мовы, прызнання права на ўтварэнне студэнцкіх аб’яднанняў, а таксама вяртання аўтаноміі Царства Польскага” [24, с. 304]. Карскі, які, несумненна, быў правадніком царскай палітыкі, у гэтай сітуацыі заняў дастаткова ліберальную пазіцыю. Так, ён не пажадаў увайсці ў склад камісіі для падрыхтоўкі суда над студэнтамі, якія ўдзельнічалі ў пратэстах, выступаў супраць адкрыцця зачыненага пасля студэнцкіх выступленняў універсітэта, паколькі гэта патрабавала б рэпрэ-

сійных дзеянняў у дачыненні да ўсіх незадаволеных прарасійскім характарам ВНУ, выказваюся за ўвядзенне ў навучальны працэс польскай мовы як адной з моў выкладання, а ў 1910 г. адмовіўся ад пасады рэктара ў знак пратэсту супраць самавольства тагачаснага міністра адукацыі Касо. Нельга не адзначыць, што зацікаўленасць рэктара беларусазнаўствам магла паўплываць на пазнейшае рашэнне аб пераездзе ў Мінск такіх былых “варшаўцаў”, як І. Замоцін, А. Яўлахаў, А. Вазнясенскі, А. Багдановіч, М. Вейнгер, якія, па сутнасці, заклалі ў 1920-я гг. падмурак філалагічнай навукі ў Беларускай дзяржаўнай універсітэце.

Падчас Першай сусветнай вайны, у 1915 г., у сувязі з эвакуацыяй універсітэта Я. Карскі выехаў у Петраград, пазней у Маскву, а праз некалькі месяцаў пераехаў у Растоў-на-Доне, куды быў пераведзены ўніверсітэт. Тут Яўхім Фёдаравіч чытаў лекцыі на працягу 1915 – 1916 гг., а ў канцы 1916 г. пераехаў у Петраград у сувязі з абраннем яго акадэмікам.

У снежні 1917 г. Карскі прымаў удзел у І Усебеларускім з’ездзе, які адбываўся ў будынку гарадскога тэатра, і быў абраны яго ганаровым старшынёй. Пасля разгону з’езда Карскаму ўдалося пазбегнуць арышту і ў хуткім часе з’ехаць у Петраград, аднак там пачаўся голад і акадэмік вярнуўся ў Беларусь.

Складаныя часы давалася перажыць Яўхіму Фёдаравічу ў Мінску: *“...разумовы застоі, маральная прыніжанаць і поўная матэрыяльная разруха – вось пакуль тыя вынікі, якія наспелі праявіцца пасля 11-месячнай польскай акупацыі”* [15, с. 647]. Яўхім Карскі адмовіўся ад пенсіі, якую яму прызначылі акупацыйныя ўлады, жыў на ганарары за артыкулы, прысвечаныя гісторыі літаратуры і культуры, апублікаваныя ў газетах “Беларусь”, “Звон” і іншых выданнях.

Пасля вызвалення Мінска Яўхім Карскі выкладаў у педагагічным інстытуце, у які былі рэарганізаваны настаўніцкія курсы Мінскага раёна, узначальваў камісію па стварэнні Беларускай дзяржаўнай універсітэта. Аднак у часы, калі “марксысцкія іскрачкі разгараліся на сьцежках маладое беларускае працоўнае навукі” [4, с. 127], акадэмічныя погляды Карскага аказаліся незручнымі для новай улады. У хуткім часе пасля ўтварэння БССР калегія Камісарыята адукацыі сваім рашэннем зняла Я. Карскага з пасады прафесара Мінскага педагагічнага інстытута як чалавека нядобранадзейнага, а неўзабаве (не пазней за 5 мая 1919 г.) вучоны быў арыштаваны.

Па дадзеных В. Скалабана і Л. Рублеўскай, па хадайніцтве У. Ігнатоўскага савет інстытута пастанаваў выказаць сваё глыбокае спачуванне акадэміку і “абраць камісію з трох асоб У. М. Ігнатоўскага, В. Л. Іваноўскага і У. К. Дыдыркі для вы-

ражэння спачування акадэміку Я. Ф. Карскаму і для хадайніцтва перад Народным Камісарыятам Адукацыі аб адмене вышэйназванай пастановы калегіі ў сувязі з тымі цяжкасцямі, якія ствараюцца для Інстытута ў сувязі з нечаканым сыходам акадэміка Я. Ф. Карскага” [23, с. 45]. У выніку Камісарыят адукацыі дазволіў Карскаму закончыць навучальны год, дачытаць пачатыя курсы і прыняць па іх экзамены. Пасля гэтага інцыдэнту акадэмік Карскі ў ліпені 1920 г. назаўсёды пакінуў Беларусь і пераехаў у Петраград на пастаянную працу ў Акадэмію навук СССР.

Той факт, што Яўхім Карскі як сапраўдны інтэлігент быў вышэй за асабістыя крыўды, падцвярджаецца яго лістамі (напрыклад, акадэміку А. Сабалеўскаму), дзе ён звяртаўся да калег з просьбай укамплектаваць бібліятэку БДУ кнігамі з яго збораў [10, с. 115]. Сваю ўнікальную бібліятэку (больш за 4 тыс. тамоў), якая перажыла грамадзянскую вайну і якую Карскі часткова вывез з Варшавы, ён у кастрычніку 1921 г. таксама добраахвотна перадаў толькі што адкрытаму Беларускаму дзяржаўнаму ўніверсітэту [17, с. 7]. Пра лёс астатніх кніг акадэміку паведаміў М. Гарэцкі ў лісце ад 18.08.1923 г.: “Ад грамадзяніна Зямкевіча (ён меўся Вам пісаць) чуў я, што многа кніжак з Вашай асабістай бібліятэкі трапіла ўжо ў рукі варшаўскіх букіністаў; некаторыя выкупіў ён... Нямала чаго, пэўна ж, згінула навак. Усё гэта нарабіла вайна, з усім тым, што з яе выцекла” [7, с. 402]. Але перадача мінскай бібліятэкі магла быць абумоўлена і побытавымі прычынамі. Так, у кастрычніку 1921 г. Акадэмічны цэнтр Наркамсветы па просьбе Карскага звярнуўся ў сталічны жылдзел: “Акад.[емический] Центр, препровождая при сем заявление Академика и профессора Карского, убедительно просит Жилотдел бронировать его квартиру в доме Павлова, по Веселой ул. № 27, кв. 4, так как проф. Карский периодически наезжает в г. Минск для чтения лекций и в этой квартире находится его библиотека и личное имущество” [18, арк. 80].

Не забываўся акадэмік і на сваіх калег-беларусазнаўцаў. Менавіта ён хадайнічаў аб пераводзе ў Мінск хворага і старога Еўдакіма Раманава, які дажываў свае дні ў галечы ў далёкім Стаўрапалі, у выніку чаго Акадэмічны цэнтр зрабіў адпаведныя пастановы і захады аб пераездзе Раманава і пераводзе яго архіва ў Беларусь. Аднак пазней справа замарудзілася. Карскі даслаў у Наркамсветы яшчэ адзін ліст: «21/XI-1921 г. В Упр.[авление] Акад.[емического] Центра. Сейчас получил из Ставрополя на Кавказе (Невмыск.[ая] 49) письмо от Е. Р. Романова. Оказывается, он еще не переехал в Минск и все ждет от Вас вести. “Это (молчание) приводит меня в отчаяние, т. к.

жизнь здесь совершенно невыносима”, – пишет он. “Если можно, поторопите их, иначе мне придется скоро уйти...” Сжальтесь над ним. С почтением Е. Карский» [19, арк. 99-адв.]. Праз месяц, 20 студзеня 1922 г., Е. Раманаў памёр у Стаўрапалі – так і не дачакаўшыся пераезду...

Яўхіму Карскаму неаднаразова прапаноўвалі вярнуцца ў Беларусь, прычым, відаць, многія верылі, што акадэмік сапраўды вернецца. Так, у справаздачы за 1921 – 1922 гг. тагачаснага намесніка рэктара БДУ прафесара С. Каценбогіна адзначаецца: “У гэтым годзе лінгвістычная частка забяспечана выкладчыцкімі сіламі, у асобе запрошаных праф. Панасюка і праф. Сакалова. Для выкладання спецыяльных прадметаў на секцыях запрошаны прафесары: на кафедру рускай літаратуры – Замоцін, беларускай літаратуры і фальклору – акадэмік Карскі...” [3, с. 29].

Матывы адмовы Я. Карскага ад выкладчыцкай работы ў Мінску вычарпальна былі выкладзены ім самім у лісце да народнага камісара асветы БССР ад 25.08.24 г.:

«От заместителя Главпрофобра из Минска я получил письмо от 18/VIII 24, в котором он приглашает меня перейти в Минск для чтения истории белорусского языка. Я вполне сочувствую желанию Наркомпроса наилучшие поставить научное изучение родного языка. Но я лично в настоящее время не могу взяться за это дело. 1) Намеченную мною программу я уже выполнил в 7 книгах “Белорусов”. Далее следуют словари, что одному лицу научным образом выполнить нельзя (кстати, я слышал, что у Вас по этому предмету что-то делается) и история Белоруссии, но это не по моей специальности. Кроме того, этим научно занимается И. И. Лаппо, который в текущем году уже выпустил в Ч[е]х. [ской] Праге прекрасный приступ к этому труду: “Западная Россия и ее соединение с Польшей в их историческом прошлом” (230 стр.). 2) В настоящее время я занят подведением итогов по русскому языку вообще, для чего нужны материалы имеются только в Ленинграде. Результатом моих занятий уже явилась “Русская диалектология” (Ленгр. 1924), куда вошел и белорусский язык. 3) И по своей восточной ориентации в белорусском вопросе я менее всего подхожу к большинству минских ученых белорусов, слишком решительно высказавшихся по поводу III т. 3 вып. моих “Белорусов” (ср. Полюмя, 1923 г., № 2 и др. книги). Переменить свои взгляды, побывав текущим летом в восточной Польше и проверив те данные, которые общаются в книге: “K. Srokowski. Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich (Kraków, 1924)”, я не могу. 4) Состоя действительным членом Российской Академии Наук и Ленинградского университета, а также директором академического Музея Антропологии и Этнографии, я не имею возможности в настоящее время и частично наезжать в Минск для чтения лекций. 5) Я бы предложил такой выход: более способных лиц, хорошо знающих

практически белорусский язык, получивших высшее филологическое образование, прикомандировать к исследовательскому институту Ленингр. у[ниверсите]та, где руководителем по русск. [ому] яз. [ыку] состою я. Здесь, а также на дому я бы охотно взялся руководить ими, а если бы они были хорошо обеспечены, то в течение года, наибольшее двух они были бы приготовлены к профессорскому званию по истории белорусского языка в обширном смысле этого слова. С совершенным почтением, готовый к услугам акад. Е. Карский.

Р. С. Прошу познакомить с содержанием этого письма С. Некрашевича» [20, арк. 1 – 2].

У гэты час у Беларусі сапраўды разгарнулася масіраваная кампанія супраць Карскага, інспіраваная прадстаўнікамі “новай беларускай інтэлігенцыі” відавочна са згоды рэспубліканскіх улад. Так, у 1923 г. у часопісе “Полюмя” (№ 2) надрукавана аб’ёмная вострая рэцэнзія У. Дзяржынскага (Чаржынскага) з нагоды апошняга выпуску 3-га тома “Беларусаў”. Аўтар крытыкуе метадалагічныя асновы даследавання Карскага, абвінавчвае яго ў “абсолютнай неасведомленасці... у пытаннях літаратурнага мастацтва наогул і беларускага найноўшага пісьменства паасобку”, а ў канцы прыходзіць да радыкальнай высновы: “Што-ж сказаць аб 3-ім выпуску III-га тому наогул? Мы ўжо вышэй мелі магчымасць адзначыць і дадатнія, і адмоўныя якасці гэтай працы. Тут толькі дадамо, што яна, дзякуючы сваёй павярхоўнасці, вельмі мала дасць новага для тых, хто больш-менш знаёмы з гісторыяй беларускае літаратуры і з гісторыяй беларускага нацыянальна-адраджэнскага руху. Для тых-жа, хто мала або зусім незнаёмы з імі гэтая праца акад. Е. Ф. Карскага прынясе яўную шкоду: паасобныя моманты ў гісторыі беларускай літаратуры і ў гісторыі беларускага руху найчасцей атрымалі ў ёй асвятленьне тэндэнцыйнае, цалкам адваротнае й супярэчнае рэчавіснасці, а ў найлепшым выпадку – атрымалі асвятленьне ненавуковае і непаакадэміцку дылетанцкае” [8, с. 132].

Аналагічныя погляды (прычым далёка не заўсёды ў навукова карэктнай форме) выказваліся і некаторымі іншымі прадстаўнікамі беларускай інтэлігенцыі 1920-х гг. – А. Бабарэкам, Я. Дылам, З. Жылуновічам [4]. Так, падчас выступлення на вечарыне “Полюмя” ў Доме работнікаў асветы З. Жылуновіч у красавіку 1923 г. адзначаў: “За гэтую працу, як апошнюю, лепш-бы ён [Карскі] і зусім ня браўся: яна ня ўзложыць яму вянка, вянка беларусазнаўцы. Гэта цэбар гразі, які ён вылівае сам на сябе” [4, с. 125].

Адным з нешматлікіх прыхільнікаў поглядаў Я. Карскага ў гэты час заставаўся ягоны вучань Восіп Воўк-Левановіч, што неаднаразова падкрэслівалася апанентамі. Напрыклад, так ён

адлюстраваны А. Александровічам у правакартарскай паэме “Цені на сонцы”: «Было ён першы рынуўся на фронт, / на абарону – / “Единой неделимой”. / І незадоўга Карскага портфэль / і рэчы іншыя за Карскім носіць. / ...Зайшлася-закруціла карусель – / здаць позыцыі бяз бою давялося! / Зьмяніўся час... О, доля перамен! / Дый што зрабіць, прышлося пагадзіцца. / Сёньня ўжо – дзівіцца – ён доцэнт! / Свяцтву гімн! / Няма чаму дзівіцца!» [1, с. 18].

У адрозненне ад А. Александровіча цёплыя адносіны і ліставанне з Я. Карскім падтрымлівалі Янка Купала (кансультаваўся з вучоным па пытанні перакладу “Слова пра паход Ігараў” на беларускую мову), Якуб Колас (які пісаў у лісце да вучонага ад 24.11.1921 г.: “Белорусская культура так тесно связана с Вашим именем, что одно без другого нельзя представить” [10, с. 116]), Максім Гарэцкі. Апошні пісаў Я. Карскаму 30.04.1927 г. з Горак: «Надоечы пераслалі мне Вашу поўную цёплай ласкі адкрытачку з Менска, з Інбелкульту. Быў я дужа рад, што піша мне ўсесаюзны акадэмік Карскі... Шчыра дзякую за дасланыя прапраўкі [да новага выдання “Гісторыі беларускае літаратуры” (Мінск, 1926)]. Ды скарыстаць іх – мне ўжо, мусіць, не прыйдзецца. Мінаецца час, калі мусілі мы, няўчоныя беларускія працаўнікі, “перерабатывать, – праўду кажаце, – старую российскую науку на белорусской почве”... Я ўжо не хацеў, каб і гэтае выданне ішло ў друк, але прымусілі, а потым не па-людску абляялі» [7, с. 401 – 402]. Тут жа М. Гарэцкі просіць прабачэння, што не мог аддаць належнае майстрам, вышэйшым за яго (маецца на ўвазе і сам Я. Карскі) па прычынах, незалежных ад аўтара.

Якраз перад тым, 13 красавіка 1927 г., на закрытым пасяджэнні Бюро ЦК КП(б) было заслухана пытанне “Аб акадэміку Карскім” (зразумела, без прысутнасці самога Карскага). У пастанове, прынятай па выніках слуханняў, прапаноўвалася “даручыць тав. Ігнатаўскаму, Адамовічу і Крыніцкаму паставіць пытанне па савецкай і партыйнай лініях аб выключэнні Карскага са складу членаў Акадэміі Навук”, а таксама прасіць ЦК ВКП(б) “даручыць адпаведным органам арганізаваць крытыку па справаздачы акадэміка Карскага аб паездцы за мяжу” [23, с. 45].

Відавочна, што плённа займацца навуковай дзейнасцю ў такіх умовах акадэмік не мог. У Петраградзе ж ён узначаліў Музей антрапалогіі і этнаграфіі імя Пятра Вялікага Акадэміі навук і на пасадзе дырэктара прабыў амаль 10 гадоў – з 2 лістапада 1921 г. да 2 кастрычніка 1930 г.

Праўда, і ў Расіі працаваць акадэміку, які, відавочна, не прымаў новай улады, было няпроста. Паказальны такі факт. У снежні 1925 г. Акадэмія навук СССР паставіла перад Кіраўніцтвам справа-

мі Саўнаркама СССР пытанне аб камандзіраванні акадэміка Я. Ф. Карскага “ў славянскія землі” з 15 мая да 1 верасня 1926 г. у сувязі з неабходнасцю пазнаёміцца са славянскімі этнаграфічнымі музеямі і ўстанавіць з імі супрацоўніцтва. З вялікімі намаганнямі гэты выезд атрымалася арганізаваць. Даследчык пабываў у Чэхіі, Югаславіі, Польшчы. Пасля вяртання з камандзіроўкі Я. Карскі падрыхтаваў глыбокую і дэталёвую “Справаздачу аб навуковай камандзіроўцы ў славянскія землі ў 1926 годзе”, якая была надрукавана агульнай колькасцю 50 асобнікаў.

Аднак партыйна-наменклатурная рэакцыя на гэтую навуковую паездку была рэзка адмоўнай, пра што падрабязна расказваецца ў артыкуле В. Скалабана і Л. Рублеўскай [23, с. 42 – 47]. У выніку былі арганізаваны крытычна-здэклівыя публікацыі І. Асьмова ў мінскай газеце “Звязда”, М. Кальцова ў маскоўскай “Праўдзе” і адэскіх “Известиях”: “...прысутнічаць у Бялградзе на ўрачыстасцях чарнасоценцаў; называць Львоў рускім горадам; ухваляць рэжым Пілсудскага за прыцягненне беларусаў і крытыкаваць савецкі ўрад за нацыянальную палітыку – усё гэта зусім паслядоўна калі не для савецкага навуковага работніка, то для былога вернападданага рэктара імператарскага варшаўскага ўніверсітэта” [23, с. 47].

Але нават у такіх умовах Карскі працягваў актыўна займацца навуковай дзейнасцю. Прычым інтарэсы Я. Карскага выходзілі далёка за межы пытанняў беларускай філалогіі. Акадэмік шмат часу і намаганняў аддаваў распрацоўцы актуальных праблем рускай і агульнаславянскай філалогіі. Так, напрыклад, у 1924 г. Яўхім Карскі ў Ленінградзе выдаў кнігу “Русская диалектология”, а ў 1928 г. там жа быў надрукаваны яго фундаментальны твор “Славянская кирилловская палеография”, які, па меркаванні М. Булахава, “да гэтага часу застаецца найбольш сістэматызаваным выкладам пытанняў, якія адносяцца да гісторыі ўзнікнення і далейшага развіцця славянскай пісьменнасці” [6, с. 264], убачылі свет і многія іншыя глыбокія даследаванні.

Важна адзначыць тую вялікую ролю, якую адыграў акадэмік Карскі ў арганізацыі філалагічнай навукі. Так, на працягу 12 гадоў (1905 – 1917) ён быў рэдактарам аднаго з вядучых расійскіх навуковых часопісаў – “Русского филологического вестника”, значна разнастаіў яго тэматыку і пашырыў памер (у асобных выпусках – амаль удвая). Акрамя таго, Яўхім Карскі з поспехам рэдагаваў “Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР” (1920 – 1927), “Известия по русскому языку и словесности” (1928 – 1930). Пад рэдакцыяй Карскага ўжо пасля смерці акадэміка выйшаў І том “Известий Комиссии по русскому языку”.

Увогуле, за гады навуковай дзейнасці Яўхім Карскі надрукаваў 1052 публікацыі. Яшчэ 18 даследаванняў былі напісаны ім у суаўтарстве (з В. Істрыным, У. Ператцам, М. Спяранскім, Б. Ляпуновым, П. Лаўровым і інш.). Апошнім з апублікаваных акадэмікам прыжыццёвых даследаванняў стаў артыкул “Сатырыко-камічныя творы беларускай літаратуры” (Vseslavenski zbornik, Заграб, 1930). Памёр акадэмік 29 красавіка 1931 г. і быў пахаваны на Смаленскіх праваслаўных могілках Ленінграда.

Дасягненні Яўхіма Карскага ў галіне славістыкі і палеаграфіі высока ацэньваліся навуковай грамадскасцю: у 1898 г. Карскі быў абраны членам Археалагічнай камісіі Маскоўскага археалагічнага таварыства, членам-карэспандэнтам Таварыства аматараў старажытнага пісьменства, у 1901 г. – экстраардыннарным акадэмікам, а ў 1916 г. – ардынарным акадэмікам Расійскай акадэміі навук па Аддзяленні рускай мовы і славеснасці. Акрамя таго, Яўхім Фёдаравіч быў дэлегатом I-га Міжнароднага з’езда славянскіх географаў і этнографаў у Празе (1924), выбіраўся ганаровым членам Таварыства аматараў расійскай славеснасці (1925) і Таварыства пісьменства і мастацтва ў Ленінградзе (1927). У 1929 г. ён стаў членам Чэшскай акадэміі навук. Нямногія нашы суайчыннікі дасягалі такіх вяршынь.

За сваё жыццё акадэмік Я. Карскі атрымаў нямала ўзнагарод. Сярод іх ордэны Св. Станіслава III ступені (1889) і II ступені (1899), Св. Анны III ступені (1895) і II ступені (1903), Св. роўнаапостальнага князя Уладзіміра IV ступені (1911), а таксама медалі “В память царствования императора Александра III” (1896), “300-летия царствования Дома Романовых”, быў узнагароджаны вялікім залатым медалём Рускага геаграфічнага таварыства (1894), залатымі медалямі імя Бацюшкава (1898, 1902), меў тытул правадзейнага стацкага саветніка.

Але найлепшым помнікам Яўхіму Фёдаравічу Карскаму, даследчыку, які заклаў асновы айчынай гуманітарыстыкі, мог бы стаць поўны акадэмічны збор яго навуковых прац, выдадзены ўдзячнымі нашчадкамі.

Спіс літаратуры

1. Александрович, А. Цені на сонцы / А. Александрович. – 2-е выд. – Мінск : БДВ, 1931. – 79 с.
2. Баркоўская, Н. Я. Мой бацька / Н. Я. Баркоўская // Полымя. – 1961. – № 1. – С. 156 – 157.
3. Белорусский Государственный Университет за 1921 – 22 акад. год / сост. С. З. Каценбогин. – Мінск : Гос. изд-во Белоруссии, 1922. – 40 с.
4. Б-ка, А. 3-ці вечар “Полымя” / А. Бабарэка // Полымя. – 1923. – № 3-4. – С. 125 – 127.
5. Борковский, В. И. Академик Е. Ф. Карский (1861 – 1931) / В. И. Борковский // Ученые записки Ярославского пединститута. Вып. 5. Педагогика. – 1945. – С. 1 – 44.
6. Булахов, М. Г. Восточнославянские языковеды :

биобиблиографический словарь : в 3 т. / М. Г. Булахов. – Минск : Изд-во БГУ, 1976 – 1978. – Т. 2. – 1977. – 352 с.

7. Гарэцкі, М. І. Творы / М. І. Гарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1990. – 629 с.

8. Дзяржынскі, Ул. “Белорусы” Е. Ф. Карскага / Ул. Дзяржынскі // Полымя. – 1923. – № 2. – С. 112 – 132.

9. З архіва “Нашай Нівы” / уст. слова і публ. Ганны Сурмач і В. Скалабана // Шляхам гадоў : гісторыка-літаратурны зборнік / уклад. У. Мархель. – Мінск : Маст. літ., 1990. – С. 6 – 53.

10. Карская, Т. С. Эпистолярное наследие академика Е. Ф. Карского / Т. С. Карская // Весці АН БССР. Сер. грамадскіх навук. – 1982. – № 1. – С. 109 – 116.

11. Карский, А. Академик Карский / А. Карский // Неман. – 2010. – № 9. – С. 116 – 129.

12. Карский, А. А. Населенные пункты, имеющие отношение к биографии академика Е. Ф. Карского / А. А. Карский // Карский Евфимий Федорович (к 150-летию со дня рождения) : библиографический обзор / авт.-сост. А. А. Карский. – Гродно : Изд-во ГрГУ, 2010. – 122 с.

13. Карский, А. Нежинская школа славистов : Р. Ф. Брандт, М. И. Соколов, Е. Ф. Карский / А. Карский // Ю. Ф. Карський і сучасне мовознаўства : матэрыялы XI Міжнародных Карскіх чытань (18 – 19 вересня 2007 р.). – Нежин – Гродно, 2008. – 178 с.

14. Карский, А. Отец академика / А. Карский // Неман. – 2009. – № 9. – С. 154 – 168.

15. Карский, Е. Ф. Белорусы : в 3 т. / Е. Ф. Карский. – Минск : БелЭн, 2006. – Т. 3, кн. 2 : Очерки словесности белорусского племени. – 456 с.

16. Карский, Е. Ф. Отчѣтъ о поездкѣ въ Бѣлорусію въ 1903 г. / Е. Ф. Карский. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1905. – 32 с.

17. Кондратовская, М. Е. Личная библиотека Е. Ф. Карского в фондах государственной библиотеки БССР имени В. И. Ленина / М. Е. Кондратовская, Н. Б. Ватацци // Из истории белорусской библиографии и книжных фондов : сб. статей / ред. А. П. Демченкова. – Минск : Гос. библиотека БССР, 1979. – С. 5 – 14.

18. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. – Ф. 42. – Воп. 1. – Спр. 514.

19. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. – Ф. 42. – Воп. 1. – Спр. 526.

20. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. – Ф. 42. – Воп. 1. – Спр. 1201.

21. Нежинский государственный архив. – Ф. 1105. – Воп. 1. – Адз. зах. 186 (цыт. па : Белая, А. С. Евфимий Федорович Карский : архивные материалы г. Нежин / А. С. Белая. – Нежин : Нежинский гос. пед. ун-т им. Н. Гоголя, 2000. – 23 с.).

22. Нежинский государственный архив. – Ф. 1105. – Воп. 1. – Адз. зах. 311 (цыт. па : Белая, А. С. Евфимий Федорович Карский : архивные материалы г. Нежин / А. С. Белая. – Нежин : Нежинский гос. пед. ун-т им. Н. Гоголя, 2000. – 23 с.).

23. Рублевская, Л. И. Время и бремя архивов и времен : очерки, эссе, пьеса / Л. И. Рублевская, В. В. Скалабан. – Минск : Літаратура і мастацтва, 2009. – 192 с.

24. Янковяк, М. Прафесар Яўхім Карскі – рэктар Імператарскага Варшаўскага ўніверсітэта / М. Янковяк // ARCHE. – 2010. – № 4. – С. 298 – 307.

25. Op pierwszy wytyczył granice języka białoruskiego : rozmowa z Aleksandrem Karskim, wnukiem Jauchima Karaskiego, pioniera białoruskiego językoznawstwa // Czasopis. – 2010. – № 5. – S. 41 – 44.

Дзімітрый ДЗЯТКО,
кандыдат філалагічных навук,

Ціхан ЧАРНЯКЕВІЧ,
аспірант кафедры беларускай літаратуры БДПУ.